

ся бліскучымі і сакавітымі лісцямі фікуса (А. Карпюк); *Боганчык быў страпянуўся і несамахоць прыціснуўся да калёс, стаўшы побач з Настай* (І. Пташнікаў); *Яна пагадзілася, і Міхась узрадаваўся, зрэдзчасу паглядаў на цёмнае неба...* (А. Савіцкі); — *А ты думаеш, Сроль, што я дабрахвоць ачуўся тут?*; *Бадай што іх дзе-коледы захапіў дождж,— падумаў Рыгор пра Сёмку з Волькаю ды Петруся з Гэляю* (Ц. Гартны).

Пятую групу, якая пастаянна папаўняецца дзякуючы словатворчай дзейнасці пісьменнікаў, складаюць індывідуальна-аўтарскія або аказіянальныя ўтварэнні: *снегавейна* (С. Басуматрава), *шчымліва-адчайна* (Г. Бураўкін), *блакітна-зорна* (В. Вярба), *упэўнена-проста* (П. Глебка), *вобразна-выразна* (В. Гігевіч), *пагрозліва-спакойна* (В. Дубінка), *веснавейна* (М. Дукса), *цвёрдаліста* (С. Гаўрусёў), *пакутліва-балюча* (Ул. Караткевіч), *застыла-дзярвяна* (Г. Кірылаў), *узбуджана-ціха* (В. Коўтун), *падатліва-мякка* (Х. Лялько), *шчымліва-млосна* (Г. Пашкоў), *узрушана-заклапочана* (З. Прыгодзіч), *ціхазвонна* (М. Рудкоўскі), *чырванашчока* (Ю. Свірка), *буйна-мяцежна*, *вольнагучна* (П. Трус), *дзіка-шумна*, *філасофскі-маўчліва* (К. Чорны), *іранічна-весела*, *таямніча-даверліва* (І. Шамякін), *сарамліва-горача*, *шчымліва-прыемна* (Г. Юрчанка), *скупаслоўна* (Ф. Янкоўскі), *сарамліва-цішана* (В. Ярац) і пад. Нягледзячы на тое, што складаныя прыслоўі гэтай групы характарызуюцца індывідуальным густам творцы і абумоўлены спецыфічным кантэкстам ужывання, абсалютная большасць іх утворана па прадуктыўных у мове словаўтваральных мадэлях. І хоць такія аўтарскія інавацыі пакуль што не сталі фактамі беларускай лексікаграфіі, аднак колькасна гэтая група значна пераўзыходзіць усе астатнія.

Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што пераважная большасць складаных прыслоўяў у сучаснай беларускай літаратурнай мове з'явілася ў выніку калькавання і непасрэднага запазычання з рускай мовы, а таксама ў працэсе ажыўлення пад яе ўздзеяннем забытых, устарэлых слоў. Заўважаецца паступовае выцясненне і замена царкоўнаславянскіх па свайму паходжанню форм уласнабеларускімі лексэмамі, многія з якіх — генетычна простыя (аднаасноўныя). Утварэнне індывідуальна-аўтарскіх кампазітаў-прыслоўяў сведчыць пра далейшае пашырэнне словаўтваральных магчымасцей словаскладання, паступовае ажыўленне паасобных тыпаў і мадэлей складаных намінацый.

¹ Гл.: Граматыка беларускай мовы. Марфалогія.— Мінск, 1962, т. I, с. 438—439; Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія.— Мінск, 1975, с. 218—219; Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове.— Мінск, 1962, с. 91—92, 167—173.

² Цейтлін Р. М. Лексика старославянскаго языка.— М., 1977, с. 186—284.

³ Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск, 1984, с. 272.

⁴ Там жа, с. 266.

⁵ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: Сацыялінгвістычны нарыс.— Мінск, 1982, с. 78.

⁶ Носович И. И. Словарь белорусского наречия.— СПб., 1870, с. 35.

⁷ Гл. падрабязней: Камароўскі Я. М. Аб падабенстве і адрозненні некаторых структурных тыпаў фразеалагічных адзінак у славянскіх мовах.— Веснік БДУ, 1980, серыя IV, № 2, с. 34—35.

Г. А. АРЦЯМЁНАК

СПЕЦЫФІКА СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКІ ХІХ СТАГОДДЗЯ

Асаблівасці ўтварэння кожнага канкрэтнага слова вызначаюцца, як вядома, толькі на аснове структурна-семантычных суадносін яго з іншымі словамі на пэўным сінхронным зрэзе. Выпрацаваныя сучасным мовазнаўствам прынцыпы словаўтваральнага аналізу патрабуюць супастаўлення асобнага слова з аднакарэннымі і аднаструктурнымі словамі, разгляду яго ў сукупнасці ўсіх граматычных форм, уліку прынцыповай розніцы паміж каранёвымі і службовымі марфемамі. У глыбіннай аснове сучаснага разумення словаўтваральнага аналізу ляжыць паняц-

це сістэмнасці лексікі. Біномны характар дэрывата з'яўляецца па сутнасці выражэннем сістэмнай арганізацыі семантычнага і фармальнага планаў моўнай рэчаіснасці. Відавочна, сам прызнак вытворнасці рэлевантны толькі для сістэмы і рэалізуецца толькі праз сістэму. Таму зусім невыпадкова найбольшую распрацоўку і дэталізацыю прынцыпы словаўтваральнага аналізу атрымалі на матэрыяле сучасных літаратурных моў, лексічныя нормы якіх характарызуюцца высокай устойлівасцю, строгай вызначанасцю, забяспечаны ахавальнымі намаганнямі кадыфікатараў. Агульнаўжывальны слоўнік літаратурнай мовы больш-менш дакладна акрэслены па аб'ёму, што дазваляе параўнальна лёгка ажыццяўляць выбар пар слоў з найменшымі фармальна-семантычнымі адрозненнямі для канстатацыі адносін вытворнасці. Пры гэтым розныя «экстэрытарыяльныя» адзінкі (неасвоеныя запазычанні, спецыяльныя тэрміны, дыялектызмы) не бяруцца пад увагу па прычыне іх функцыянальнай і сістэмна-тыпалагічнай адасобленасці на фоне агульнаўжывальных слоў.

Словаўтваральны аналіз лексікі мінулых эпох мае сваю спецыфіку, звязаную з абмежаванасцю і разнароднасцю фактычных даных у дачыненні да таго ці іншага сінхроннага зрэзу. Часам гэты аналіз свядома праводзіцца на ўзроўні субморфаў — асемантычных сегментаў, фармальна тоесных марфеме (параўн. *пчаляр, змагар*, дзе *-ар* — словаўтваральная марфема, і *маляр, сакратар*, дзе *-ар* — субморф). Такі падыход па сутнасці змыкаецца з дыяхронна-этымалагічным аналізам структуры слова (многія субморфы ўяўляюць сабой рэлікты былых дэрывацыйных фармантаў) і пэўным чынам скажае рэальныя словаўтваральныя адносіны.

Вялікую цікавасць выклікае словаўтваральны аналіз беларускай лексікі XIX стагоддзя, на працягу якога адбывалася фарміраванне нацыянальнай мовы беларускага народа і, паралельна з гэтым, ішоў працэс станаўлення на базе жывых гаворак новай літаратурнай мовы. «Яе лексічная сістэма паступова складвалася з рознадзялектных стыхій і адначасова выпрацоўвала новыя неабходныя сродкі, папаўняла іх за кошт неалагізмаў і запазычанняў з рускай і польскай моў»¹. Усё гэта абумовіла вельмі стракатую карціну тагачаснага лексікону. Апісанне словаўтваральных тыпаў і мадэлей адзначанага перыяду ў многім садзейнічала б высьвятленню шляхоў і тэндэнцый развіцця як слоўніка, так і ўласна дэрывацыйнай сістэмы ў рамках адносна ўстойлівай моўнай супольнасці. Аднак сістэмны аналіз словаўтваральных сувязей беларускай мовы XIX стагоддзя пакуль што яшчэ не праводзіўся.

Крыніцамі такога аналізу ў сучасны момант з'яўляюцца лексікаграфічныя працы, а таксама тэксты мастацкай літаратуры і фальклору. Найбольш поўны фактычны матэрыял даюць слоўнікі, якія фіксуюць тагачасную беларускую лексіку ў яе спецыфічных рысах. Самая каштоўная лексікаграфічная праца ў гэтых адносінах — «Словарь белорусского наречия» І. І. Насовіча (СПб., 1870). Слоўнік налічвае больш за 30 тысяч тэматычна разнастайных лексічных адзінак. Амаль усе яны — спецыфічна беларускія словы, таму што з-за пэўных гістарычных прычын сваю працу І. І. Насовіч ствараў як дыферэнцыяльны слоўнік аднаго з «местных наречий» велікарускай мовы і не змяшчаў традыцыйную агульнаславянскую і ўсходнеславянскую лексіку. Матэрыял літаратурна-пісьмовых крыніц атрымаў у наш час лексікаграфічную апрацоўку ў «Слоўніку беларускай літаратурнай мовы XIX стагоддзя» А. Макміліна². Слоўнік пабудаваны на суцэльнай выбарцы з твораў літаратуры абстрактнай лексікі, якая адлюстроўвае разумовую, псіхічную жыццядзейнасць чалавека. Нягледзячы на абмежаванасць аб'ёму матэрыялу (каля 3100 адзінак), гэта праца таксама можа быць паспяхова выкарыстана для вывучэння станаўлення сучаснай беларускай словаўтваральнай сістэмы, тым больш што якраз абстрактная лексіка эвалюцыяніруе ў часе значна хутчэй, чым, напрыклад, назвы канкрэтных рэалій.

Увогуле ж па прычыне сваёй нешматлікасці і непаўнаты нават усе

ў сукупнасці крыніцы XIX стагоддзя даюць далёка не вычарпальны пералік лексічных адзінак беларускай мовы той пары. Гэта акалічнасць стварае асноўныя цяжкасці пры даследаванні дэрывацыйных адносін, паколькі перашкаджае дакладнаму ўстанаўленню структуры таго ці іншага словаўтваральнага гнязда, што ў сваю чаргу ўплывае на адэкватнасць вынікаў словаўтваральнага аналізу кожнага асобнага слова. Спецыфіка падыходу да матэрыялу тут у галоўным супадае з адметнасцямі аналізу дыялектнай лексікі. Словаўтваральныя сувязі ў дыялектах часта не могуць быць дакладна ўстаноўлены з-за таго, што ў цэлым лексікон гаворкі, як правіла, невядомы. «Што датычыцца гаворак,— справядліва адзначае даследчыца рускай дыялектнай дэрывацыі Л. М. Булатава,— то тут даводзіцца мець справу з тым матэрыялам, які змяшчаецца ў дыялекталагічных крыніцах, але нельга катэгарычна сцвярджаць, што ў гаворках адсутнічаюць утварэнні, не адзначаныя ў гэтых крыніцах»³.

Складаныя праблемы словаўтваральнага аналізу беларускай лексікі XIX стагоддзя ўзнікаюць таксама з-за адсутнасці выразных крытэрыяў яе членення на агульнанародную і рэгіянальную. «Сапраўднае адмежаванне дыялектнай лексікі ад лексікі літаратурнай мовы, усведамленне іх супрацьпастаўленасці магчыма толькі пры наяўнасці сфарміраванага слоўнікавага саставу літаратурна-кніжнай і літаратурна-гутарковай мовы»⁴. Гэтага нельга сказаць пра беларускую літаратурную мову мінулага стагоддзя. Між тым адсутнасць падобнага размежавання вядзе да «размывання», нівеліроўкі прынцыпу тыпалагічнай аднароднасці супастаўляльнага матэрыялу пры словаўтваральным аналізе.

Нарэшце, перад даследчыкам беларускай дэрывацыі XIX стагоддзя паўстае і праблема адрознення дыялектнага слова ад запазычанага. Часта яна наогул не можа быць вырашана канчаткова, асабліва калі справа датычыцца запазычанняў з блізкароднасных моў, паколькі гаворкі, што належаць да такіх моў, звычайна ўтвараюць перарарыўны гамагенны кантынум; і не супрацьпастаўлены выразна на лексічным узроўні. Само паняцце запазычання для сінхроннага словаўтварэння з'яўляецца малаактуальным. Любое слова, якое ўвайшло ў моўную сістэму, незалежна ад шляхоў і спосабаў уваходу ўступае ў семантыка-структурныя адносіны з іншымі словамі (і тады павінна аналізавацца нароўні з імі) або не ўступае (ў такім выпадку яно нерэлевантна для словаўтварэння). Таму адзначаная праблема зводзіцца да ўстанаўлення ступені асвоенасці канкрэтнай іншамоўнай лексемы і роднасных утварэнняў, адсейвання выпадковых украпленняў, не стаўшых здабыткам беларускай лексічнай сістэмы.

У выніку пры словаўтваральным аналізе беларускай лексікі XIX стагоддзя даводзіцца, з аднаго боку, карыстацца ўсімі наяўнымі фактамі, наколькі ўжыванне іх зарэгістравана на той час. З другога боку, часта ўзнікае неабходнасць праводзіць пэўную работу па словаўтваральнай рэканструкцыі не зафіксаваных у помніках слоў, існаванне якіх, аднак, уяўляецца з сучаснага пункту гледжання бяспрэчным. Звычайна аднаўлення патрабуюць базавыя карэлаты засведчаных у крыніцах вытворных слоў. Так, слоўнік Насовіча падае сінанімічную пару *аблікъ* — *обличче* са значэннем 'знешні выгляд, рысы твару'. Гэтыя словы (*воблік*, *аблічча*) з ідэнтычным значэннем ужываюцца ў сучаснай літаратурнай мове як невытворныя, паколькі ў яе межах не існуе роднасных слоў, больш простых па структуры. Для XIX стагоддзя іх тым не менш трэба лічыць вытворнымі (ці, прынамсі, члянiмi, калі да вытворных адносіць толькі дэрываты, узнікшыя па тыпізаваных мадэлях). Насовіч фіксуе дэмінутывы *личко*, *личенько*,— відаць, у гаворках ужывалася і слова *лицо*, якое не трапіла ў рэестр з-за таго, што яно супадае з рускай лексмай. У слоўніку адзначаны, напрыклад, назоўнікі *желудковка* 'настойка ад болю ў жываце', *елина*, *ежикъ*, *кадка* і не падаюцца патэнцыяльныя ўтваральныя *желудокъ*, *ель* (*елка?*), *ежъ* (?), *кадь*. Для ўстанаўлення базавых адпаведнікаў і канстатацыі сінхроннай вытворнасці прыведзеных слоў даводзіцца прыцягваць розныя дадатковыя звесткі, якія

не толькі дапамагаюць выявіць канкрэтныя ўтваральныя, але і, узятыя ў сістэме, праліваюць святло на некаторыя агульныя заканамернасці падобнай рэканструкцыі. Так, *жалудак* у значэнні 'жылот' сустракаецца ў сучасных гаворках, *яліна* мае ў літаратурнай мове аўгментатыўнае значэнне, характэрнае для ўтварэнняў з суфіксам *-ін-*, агульнапашыраныя ў беларускай мове *вожык*, *кадзь*. Зыходзячы з тыповых асаблівасцей сучаснага лексікону, можна рэтраспектыўна канстатаваць вытворнасць для XIX стагоддзя слоў *желудковка*, *елина*, *кадка* і невытворнасць лексем *ежикъ*.

Гэта зусім не азначае, што словаўтваральная структура слоў на розных сінхронных зрэзах заставалася нязменнай. У шэрагу выпадкаў адбывалася яе апрошчанне і пераход слоў у разрад невытворных. Папершае, параўнальная колькасць вытворных слоў у дыялектным слоўніковым запасе ўвогуле больш высокая, чым у агульнанародным. Гутарковае слова часцей захоўвае ўнутраную форму, празрыстую матывіроўку, што абумоўлена характэрнай для яго вобразнасцю, эмацыянальнасцю, а таксама значнай пранікальнасцю лексічнай сістэмы дыялекту. Гаворкі здольны даўжэй утрымліваць у актыўным ужытку архаічныя невытворныя лексемы, якія выкарыстоўваюцца побач з пазнейшымі дэрыватамі і ўплываюць на іх марфемную арганізацыю. Па-другое, прычынай павышанай словаўтваральнай чляннасці можа служыць фактар цеснага ўзаемадзеяння блізкароднасных моў, калі аналіз мэтазгодна весці ў рамках так званай «моўнай звышсістэмы» (М. В. Паноў). Напрыклад, назоўнік *айчына* ў сучаснай літаратурнай мове кваліфікуецца як члянны на марфемы, але невытворны, паколькі значэнне яго нельга вытлумачыць шляхам спасылкі на значэнне адзінага аднакарэннага слова *айчым* (уласны дэрыват *айчынны* і ўстарэлае, семантычна адасобленае *айцец*, зразумела, не бяруцца пад увагу). Што ж датычыцца XIX стагоддзя, то зафіксаваныя ў крыніцах паланізмы і русізмы *айцец*, *ойченька*, *ойчызна*, *отчизна*, *отчинник* дазваляюць адназначна ўстанавіць наяўнасць і характар адносін вытворнасці паміж імі ў сістэме мовы-рэцэптара.

Высвятленню рэальнай карціны словаўтваральных сувязей аналізуемага перыяду садзейнічае ўлік разнастайных граматычных і стылістычных фактараў. Так, існаванне ў граматычным ладзе беларускай мовы прыватыўнай апазіцыі «працэсуальны — непрацэсуальны прызнак» пацвярджае правамернасць аднаўлення ў радзе засведчаных аднакарэнных слоў *смирѣ*, *смирнѣць*, *смирѣнникъ* прапушчанага элемента *смирный*; адпаведна канстатуецца дэадэктыўны характар суфіксальнага дэрывата *смирѣнникъ*. Сярод двух семантычна тоесных слоў вытворным, як вядома, прызнаецца стылістычна маркіраванае нават пры больш простае яго будове. Таму ў сучаснай літаратурнай мове размоўнае *кавал*, напрыклад, з'яўляецца нульсуфіксальным дэрыватом ад экспрэсіўна нейтральнага *кавалак*. Для сістэмы беларускай мовы XIX стагоддзя падобныя словаўтваральныя адносіны акажуцца «перавернутымі», напрамак вытворнасці будзе процілеглым сучаснаму, паколькі даць строгае функцыянальна-стылявое вызначэнне кожнаму канкрэтнаму слову на той час немагчыма. Значыць, у прыведзенай пары трэба прызнаць вытворным *кавалак* або, пры іншым падыходзе, абодва словы лічыць невытворнымі з рознымі варыянтамі караня.

Такім чынам, словаўтваральны аналіз беларускай лексікі XIX стагоддзя ў параўнанні з сучасным сінхронным словаўтваральным аналізам патрабуе ўліку дадатковых, спецыфічных фактараў і звязаны з немалымі цяжкасцямі, абумоўленымі ў першую чаргу непаўнатой, а таксама структурна-функцыянальнай недыферэнцыраванасцю фактычнага матэрыялу. Падобнае становішча ўвогуле з'яўляецца характэрным пры даследаванні мовы папярэдніх эпох. Невыпадкова некаторыя вучоныя выказваюць сумненні ў плёнасці сінхроннага падыходу да вывучэння дыялектнай і гістарычнай дэрывацыі⁵. Думаецца, што паслядоўная словаўтваральная рэканструкцыя дае магчымасць аб'ектыўна ўстанавіць

арганізацыю дэрывацыйных элементаў слова ў адпаведнасці з унутранай логікай дэрывацыйнай сістэмы на пэўным этапе яе гістарычнага развіцця. Асноўныя прынцыпы словаўтваральнага аналізу (сістэмнасць, сінхранізм, адзінства структуры і семантыкі) у любым выпадку застаюцца інварыянтнымі, мяняецца ў некаторай ступені толькі іх рэалізацыя на своеасаблівым моўным матэрыяле, звязаная з неабходнасцю правядзення словаўтваральнай рэканструкцыі. Рэканструкцыя ў сваю чаргу абавязкова павінна апірацца на сістэмны характар слоўніка мовы і асноўныя заканамернасці яго функцыянавання. Пры такіх умовах забяспечваецца найбольшая адэкватнасць вынікаў, змяншаецца доля суб'ектывізму ў ацэнках, а прынцыпы сінхроннага словаўтваральнага аналізу праяўляюць максімальную эфектыўнасць.

¹ Гістарычная лексікалогія беларускай мовы.— Мінск, 1970, с. 235.

² Гл.: McMillin A. B. The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century.— London, 1973.

³ Булатова Л. Н. Отглагольные существительные на *-нье, -тье* в русских говорах.— Труды ин-та языкознания АН СССР. М., 1957, т. VII, с. 300.

⁴ Князькова Г. П. О диалектной лексике в русском языке XVIII века (К постановке вопроса).— У кн.: Процессы формирования лексики русского литературного языка (от Кантемира до Карамзина). М.— Л., 1966, с. 145.

⁵ Гл.: Герд А. С. Морфемный и словообразовательный анализ диалектного слова.— XIX Герценовские чтения. Филологические науки. Л., 1966, с. 45—46.

Н. Б. МЕЧКОВСКАЯ

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЙ ТРАДИЦИИ XVI—XVII ВЕКОВ

Начальные фонетические представления формируются в связи с осмыслением феномена письма. Взаимоотношения звуков и начертаний были по-разному осмыслены в различных лингвистических традициях. Древние греки и римляне отнюдь не смешивали букву и звук. Так, Диоген Вавилонский писал о термине *στοιχεῖον* ('элемент, буква'), что у него «троякий смысл: элемент, начертание элемента и его имя, например, «альфа»¹. Позже в Риме на разграничении буквы и звука настаивал Присциан. Соответствие древнегреческого алфавита системе фонем было близко к одно-однозначному, поэтому греки понимали взаимоотношения буквы и звука как достаточно простые. Они изучали преимущественно звуки. Их классификации адекватны объекту, но не так подробны, как, например, в арабской традиции.

Как известно, в арабской письменности гласные не отражаются на письме, поэтому написанное слово можно прочесть по-разному. Между тем в мусульманском богослужении Коран до сих пор используется только в оригинале, при этом каноничности произношения придается сакральный смысл. Возникла необходимость тщательного и всестороннего описания звучащей речи. Уже в VIII веке арабские фонетики добились выдающихся результатов. Достаточно сказать, что они различали 16 групп согласных по месту артикуляции; в деталях описали работу языка, губ, полости рта, носа в произнесении каждого звука; знали, что, например, [г] — вибрант «с повторами», а [л] — латеральный и т. д.². Арабы создали исчерпывающие полные классификации комбинаторных изменений звуков; систематизировали варианты звукотипов (назвав их «ответвлениями»), в чем исследователи видят зачатки фонологии.

В отличие от греко-римской и арабской лингвистических традиций, в средневековой европейской, в том числе церковнославянской, книжности первенствовало внимание к письму и букве, а не к устной речи и звуку. Христианство, которое, подобно иудаизму, сложилось как «религия Писания», вобрало в себя мистические позднеиудейские и позднелатинские учения, создававшие культ буквы (преклонение перед алфавитом как вместилищем неизреченных тайн; поиски сокровенного смыс-